LIMBA LUI DIMITRIE CANTEMIR

DE

ACAD. EMIL PETROVICI

S-au împlinit 280 de ani de la naşterea lui Dimitrie Cantemir, care a fost nu numai primul nostru istoric, primul nostru geograf, primul nostru etnograf şi, în oarecare măsură, primul nostru lingvist şi dialectolog, ci el a fost şi primul cărturar romîn care a încercat să creeze pentru limba noastră literară un stil ştiinţific, o terminologie ştiinţifică, filozofică şi politică. El s-a străduit să ridice limba noastră literară la nivelul celorlalte limbi literare existente atunci în Europa, capabilă să exprime noţiunile cele mai abstracte, filozofice şi ştiinţifice.

Din cele scrise mai sus reiese că, atunci cînd vorbim despre limba romînă literară, nu o identificăm cu limba literaturii artistice, ci — urmînd exemplul lingvisticii sovietice — îi dăm acestui termen o accepţiune mai largă, înţelegînd prin limbă literară acea varietate a limbii unice a unui popor sau a unei naţiuni care este întrebuinţată nu numai în literatura artistică, ci şi în ştiinţă, în viaţa politică, în presă, în şcoală, în emisiunile de radio etc.

Aşadar, cu toate că dintre operele în limba romînă ale lui Dimitrie Cantemir numai romanul alegoric « Istoria ieroglifică » poate fi considerată ca aparţinînd literaturii artistice propriu-zise, totuşi studiul limbii întregii lui opere scrise romîneşte constituie un capitol din istoria limbii noastre literare, înţeleasă în accepţiunea ei largă.

★

Pentru a putea stabili ce inovaţii a încercat să introducă Dimitrie Cantemir în limba literară moştenită de la cărturarii mai vechi, trebuie mai înainte să ne dăm seama în ce stare se găsea limba noastră literară înaintea lui.

Limba secolului al XVI-lea, care a servit aproape exclusiv la traducerea textelor bisericeşti slavone, cu mijloace de expresie foarte sărace, în cursul secolului al XVII-lea se eliberează cu încetul de sub influenţa textelor bisericeşti. Mai ales cronicarii scriu o limba apropiată de limba vie a poporului.

BDD-A10204 © 1953 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:46:03 UTC)

Graiul viu al poporului l-a cunoscut bine şi Dimitrie Cantemir. Chiar şi particularităţile dialectale l-au preocupat. E cunoscut pasajul din « Descrierea Moldovei » în care vorbeşte despre particularitatea graiului moldovenesc de a rosti palatale în loc de labiale *(ḱatră, ǵine, ńie*, în loc de *ṕiatră, bine, mie)*, rostire pe care o consideră o greşeală care trebuie evitată.

Aşadar limba literară tradiţională, în care elementul popular ocupă un loc important, constituie temelia pe care Dimitrie Cantemir a încercat să construiască o limbă ştiinţifică, filozofică, introducînd în limba tradiţională o seamă de elemente savante.

În limba lui Dimitrie Cantemir trebuie, prin urmare, să deosebim trei elemente: unul tradiţional, legat de textele bisericeşti, al doilea popular şi al treilea savant.

Dozarea acestor elemente diferă după opere şi după stil. În stilul didactic, filozofic al învăţăturilor religioase morale din « Divanul înţeleptului cu lumea », elementul popular e foarte slab reprezentat. În schimb, pasajele narative din « Istoria ieroglifică » şi mai ales din « Hronic » prezintă un stil simplu, presărat cu expresii populare, care ne aminteşte stilul narativ al povestitorilor din popor sau al contemporanului şi tovarăşului de luptă şi de pribegie al lui Dimitrie Cantemir, mult mai puţin erudit, dar mai talentat din punct de vedere literar, Ioan Neculce.

În această privinţă opera lui Dimitrie Cantemir prezintă un continuu progres, pornind de la stilul greoi, plin de fraze întortochiate, departe de limba poporului, al operei sale de compilaţie din tinereţe, « Divanul înţeleptului cu lumea », şi ajungînd la stilul viu al naraţiunilor din « Hronic », mult mai natural decît acela al scrierilor sale anterioare, datorită termenilor populari şi expresiilor împrumutate din limba poporului.

Ca ilustrare a celor afirmate, citǎm cîteva pasaje din operele lui Dimitrie Cantemir.

Iată, din « Hronicul romano-moldo-vlahilor, cartea VIII, capul VI, p. 405 [1], un pasaj în care se narează, după cronicarul bizantin Honiates, un episod din lupta de eliberare a bulgarilor şi romînilor împotriva Bizanţului:

« Tătarîi şi vlahii, lăsînd pleanul [prada] pe paza a o samă de ai săi şi dîndu-le învăţătură pentru ca pre altă cale mai scurtă să păzască să dea la munţi, iară alalţi, bulucindu-să fără nici o frică, au ieşit înaintea călărimii romeilor, după obiceiul moşiei sale tare război dînd, adecă dînd tare năvală, şi din arcuri sigeta, şi cu suliţile într-ai noştri întra, şi nu mult, iarăş din năvală întorcîndu-să da dos a fugi, şi pre aceştia a-i goni îndemna şi îndată iarăşi, tocma ca păsările în loc întorcîndu-să, din faţă cu multul mai vrăjmaş să bătea. Aceasta de cîteva ori făcînd şi acuma văzînd că ii sînt mai deasupra, au părăsit aceste învălătucituri

[1] Principele Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, publicat sub auspiciile Academiei Romîne de Gr. G. Tocilescu, Bucureşti, 1901.

BDD-A10204 © 1953 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:46:03 UTC)

şi, tot deodată sabiile zmulgînd, cu mare chiot s-au slobozit în romei. Şi aşea şi pre cei ce să bătea, şi pre cei ce fugiea, tot într-un chip îi răsturna şi-i prăvăliea ».

Într-o notă marginală, Dimitrie Cantemir adaugă: « Ia aminte la obiceaiul romînilor noştri în războaie pre carile şi pănă astăzi neschimbat îl ţin ».

Iată, din « Hronicul romano-moldo-vlahilor », cartea VIII, capul VII, p. 407, un alt pasaj, privind aceeaşi luptă a bulgarilor şi a romînilor împotriva Bizanţului:

« La anul 1190, scrie acelaşi istoric Honiatis, cartea 3, precum lucrurile împărăţiei despre apus, de ce mergea, de aceea mai rău să întorcea, căci vlahii împreună cu comanii (aceştia sînt un neam de tătari, carii pre atuncea lăcuia prin Podolia şi Pocutia rusască) toate ţările împărăţiei supt foc şi supt sabie punea. Pentru care lucru împăratul macar că doauî luni cu oştile într-acolo s-au zbuciumat, însă cevaş macar de chipul său vrednic să isprăvască n-au putut, că nici mai mult în oaste a să zăbăvi l-au putut ţinea vremea, de vreme ce auzind precum vin şi tătarîi, înspăimîntîndu-se, i-au căutat cum mai în grabă înapoi a să întoarce. Aşijderea nu pre calea ce mărsease, ce pe alta mai aproape silind să apuce a trece munţii. Ce nici aceasta n-au putut, căci cuprinzînd nepriiatinii strîmtorile şi strungile munţilor ca cum ar fi fost într-o cuşcă închis din toate părţile, şi nici cum putîndu-să apăra, ca pre nişte dobitoace îi ucidea oamenii. Unde mai mult de giumătate de oaste pierzînd, unii în mîna nepriiatenului vii au căzut, alţii rău răniţi, deşi scapasă, nu era nici de o treabă. Singur împăratul, căzîndu-i şi coiful din cap (carile greceaşte Casis să chiamă), cu mare peire de-abia au scăpat înainte la Verroia, unde puţineale zile odihnindu-să, s-au întors la Ţarigrad ».

Să comparăm cu acestea următorul pasaj din a doua prefaţă la « Istoria ieroglifică », aşezată înaintea scării (a glosarului) în care explică cuvintele străine:

« Vii şti, iubitule, că nu pentru cei cari într-aceste pomenite limbi pedepsiţi sînt scara aci am suppus, ce pentru că de împrumutarea cuvintelor străine cei mai nedeprinşi lovind vreareaşi, ca aşea a le înţeleage şi în dialectul străin să să deprinză. Că aşea unul după altul nepărăsit urmînd, spre cele mai adînci învăţături prin hirişa limbă a noastră a purceade a să îndrăzni cu putinţă ar fi.

Precum toate alalte limbi, de la cea ellinească întîi îndemănîndu-se, cu deprinderea îndelungă şi a limbii sale supţiiare, şi a cuvintelor însemnare şi-au agonisit. Aşea cît ce va să dzică ὑπόθεσις înţelege latinul, leahul, italul şi alţii, *hypothesis*, macar că cuvîntul acesta singur a ellinii numai ar fi. Într-acesta chip spre alalte învăţături grele trebuitoare numere şi cuvinte dîndu-te, a le moldoveni sau a le romîni sileşte. În moldovenie ellinizeşte şi în ellinie moldoveniseşte ».

Din cauza topicii neromîneşti, pasajul este de neînţeles. Să încercăm să aşezăm aceleaşi cuvinte în ordinea cu care sîntem obişnuiţi:

« Iubitule, vii şti că am suppus aci scara nu pentru cei care sînt pedepsiţi, [instruiţi] într-aceste pomenite limbi, ce pentru că, lovind de împrumutarea

BDD-A10204 © 1953 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:46:03 UTC)

cuvintelor străine [adică avînd în vedere împrumutarea cuvintelor străine], aş vrea ca aşea, cei mai nedeprinşi să să deprindă a le înţelege şi în dialectul străin. Că aşea urmînd nepărăsit [adică necontenit] unul după altul, ar fi cu putinţă a să îndrăzni a purcede, prin limba noastră hirişă [adică cea firească], spre cele mai adînci învăţături.

Precum toate alalte limbi, îndemănîndu-se de la cea ellinească, şi-au agonisit, cu deprinderea îndelungă, şi a limbii sale subţiiare, şi a cuvintelor însemnare. Aşa cît ce va să dzică ὑπόθεσις înţelege latinul, leahul [adică polonezul], italul şi alţii [scriind] *hypothesis*, macar că cuvîntul acesta ar fi singur numai a ellinii. Într-acesta chip, dîndu-te spre numere [adică nume] şi cuvinte trebuitoare alalte învăţături grele, sileşte a le moldoveni sau a le romîni. În moldovenie ellinizeşte şi în ellinie moldoveniseşte ». Fraza din urmă aş parafraza-o în felul următor: Scriind moldoveneşte, ia ca model elina, şi practicînd elina, gîndeşte-te cum o poţi folosi spre îmbogăţirea limbii moldoveneşti.

Am zăbovit mai mult asupra acestui scurt cuvînt către cititor, pentru că în el Dimitrie Cantemir îşi expune oarecum programul după care se călăuzeşte în crearea unei limbi ştiinţifice romîneşti.

Vom reveni mai departe asupra acestui program, pe care Dimitrie Cantemir nu l-a urmat întocmai.

★

Expunerea noastră va consta din două părţi. În prima parte vom trata despre elementele tradiţionale îndeosebi populare, în limba lui Dimitrie Cantemir, iar în a doua parte despre elementul savant introdus de Dimitrie Cantemir în limba pe care o scria.

★

Am arătat mai înainte că Dimitrie Cantemir cunoştea bine limba vorbită de popor. Explicînd termenii savanţi, Cantemir adeseori dă şi termenii populari corespondenţi. Astfel, vorbind despre steaua polară, pe care o numeşte *polus* sau *polos*, Cantemir spune că «iaste steaoa căriia îi dzic moldoveanii fusul» («Divan»). De asemenea el ştie că planeta *Venus*, pe care o numeşte *Vinerea*, e numită de popor *steaoa ciobanului* (« Ist. ierogl. », p. 404). Expresiile populare, proverbele şi comparaţiile luate din limba poporului nu sînt rare la Cantemir, mai ales în « Hronic », dar şi în « Istoria ieroglifică »: Oastea fără comandant e « ca un roi fără matcă » (« Hronic », p. 427). Ameninţarea continuă din partea unui duşman e « ca cum i-ar fi stătut nepriiatenul cu sulița în coaste » (« Hronic », p. 404). « Din pricinile mici mari gîlceve să scornesc şi ţînţariul să face armăsariu », spune Cantemir într-o sentinţă (« Ist. ierogl.», p. 51). Din cauza alcoolului organismul arde « ca cum este osiia neunsă în butea roţii uscate » (« Ist. ierogl. », p. 32). Expresii ca *pe mîlcomiş* « pe tăcute » (« Hronic », p. 429), *dă dos* sau *dă dos a fugi* « fuge » (« Hronic », p. 386, 405), *întră în prepus* « bănuieşte » (« Hronic »,

BDD-A10204 © 1953 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:46:03 UTC)

p. 407), *de iznoavă* « din nou » (« Hronic », p. 404), *rîde pe supt mustăți* (« Ist. ierogl. », p. 43), *cînd se îngînă ziua cu noaptea* (« Ist. ierogl. », p. 404), *cine face, faci-i-să* (« Ist. ierogl », p. 400), *să întrulocadză* « se împreună » (« Divan »), *a să înviermoşi* « a se umple de viermi » (« Hronic », p. 386), *să împoncişadză* « se opune » (« Divan ») etc. etc. nu sînt rare mai ales în « Istoria ieroglifică » şi în « Hronic ».

Dimitrie Cantemir îşi dă seama de caracterul popular al acestor expresii. În focul polemicii, adeseori găseşte expresia populară potrivită pentru a ironiza pe adversar. Pe Simion dascălul şi pe Misail călugărul, care în prefaţa cronicii lui Ureche i-au făcut pe moldoveni urmaşi ai unor tîlhari, îi numeşte « băsnuitori » şi li se adresează: « Cinstitule în basne, Simioane, şi teaca minciunilor, Misaile ». Se bucură cînd i-a prins cu minciuna, care se descopere singură, « cum să prinde sula în sac şi măciuca în pungă ». Între paranteze îşi cere însă scuze de la cititori pentru această expresie, care i se pare nepotrivită cu tonul serios al unui tratat de istorie: « Crează cetitoriul şi iarte proastelor noastre cuvinte, căci cătră băsnuitori ca aciia pilde ca aceste să prind » (« Hronic », p. 448).

Ţin să remarc că şi în rusă şi ucraineană există un proverb asemănător celui întrebuinţat de istoricul moldo-vlahilor: Шила в мешке не утаишь, adică « Sula nu o poţi ascunde în sac ». E posibil ca Dimitrie Cantemir să fi cunoscut şi proverbul rusesc cînd a scris « Hronicul ».

Limba lui Dimitrie Cantemir prezintă şi alte particularităţi proprii limbii vorbite de popor în secolul al XVII-lea, pe care le găsim şi la ceilalţi scriitori ai epocii. El întrebuinţează multe forme arhaice, dintre care unele se mai păstrează pînă astăzi fie în graiul moldovenesc — ca de pildă pluralul *mînule* (« Ist. ierogl. », p. 49), forma de prezent, pers. I sg. *eu pociu*: « pot » (« Ist. ierogl. », p. 164), fie în alte graiuri teritoriale romîneşti, ca de pildă pers. I sg. a perfectului simplu: *eu dziş* (« Ist. ierogl. », p. 44); pers. I pl. a perfectului simplu: *noi avum* « avurăm » (« Hronic », p. 310), *noi vădzum* « noi văzurăm » (« Ist. ierogl. », p. 287) (cf. versul lui Eminescu: *Din clipa-n care ne văzum*), pluralul *aii* « anii » (« Ist. ierogl. », p. 262), *dintr-acoace* (« Hronic », p. 369); *năroc* (passim) — fie dispărute din toate graiurile ca *buorat* « bourat » (« Ist. ierogl. », p. 161), *nuăr* « nor » (« Ist. ierogl. », p. 123), *iuşor* (« Ist. ierogl. », p. 30), *iuşurea* (« Hronic », p. 379), *(a-şi lepăda armele) de a mînă* (« Hronic », p. 403), *dintr-ncoace* (« Hronic », p. 369), *tînd biruia, tînd să biruia* « pe cît biruia, pe atît era biruit » (« Ist. ierogl. », p. 30), *mai curund* (« Hronic », p. 404), *i-a cerşut fata* « a cerut » (« Hronic », p. 400), *duroare, durori*, « durere » (« Divan »), *basne* (passim), *strîmpt* (« Ist. ierogl. », p. 203) etc.

Foarte frecvente sînt la Cantemir pronumele şi adverbele formate cu particula *-ş*, care exprimă de obicei identitatea: *acestaş* « tot acesta », *acoloş* « tot acolo », *aşeaş* « (tot) aşa », *atunceaş* « tot atunci » (« Hronic », p. 234), *cineş* (« Ist. ierogl. », p. 27), *încăş* (« Ist. ierogl. », p. 47) etc.

În lexic de asemenea se întîlnesc numeroase arhaisme, unele din ele curente în limba secolului al XVII-lea sau păstrate în diferite graiuri teritoriale romî-

BDD-A10204 © 1953 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:46:03 UTC)

neşti. Astfel *a custa* « a trăi » (« Divan », I, p. 51), *cust* « viaţă » (ibidem), *înturnare* « întoarcere » (passim), *purces* « plecare », *să zică trîmbiţa de purces* (« Hronic », p. 405), *chiar*, f. *chiară* « limpede, clar » (« Hronic », p. 398), *ver... ver, veri... veri* « sau... sau » (« Ist. ierogl. », p. 48, 49), *pasăre pedestră* « pasăre umblătoare, nezburătoare, ca struţul » (« Ist. ierogl. », p. 50), *breb* « castor » (« Ist. ierogl. », p. 36), *beleag* « semn (convenţional) » (« Ist. ierogl. », p. 169), *biv* « belşug » (« Ist. ierogl. », p. 192), *de biv* « din belşug » (« Ist. ierogl. », p. 304), *cîndai, cîndailea* « cumva, doară » (« Ist. ierogl. », p. 335; « Hronic », p. 404), *ghizdav* « frumos » (« Ist. ierogl. », p. 128), *a să ijderi* « a se naşte, a se isca » (« Ist. ierogl. », p. 300), *mîzdă* « mită » (« Ist. ierogl. », p. 118), *a poftori* « a repeta » (« Ist. ierogl. », p. 74), *rost* « gură » (« Ist. ierogl. », p. 180), *toapsăc* « otravă » (« Ist. ierogl. », p. 253), *vipt* « grîne », « hrană » (« Ist. ierogl. », p. 73) etc. etc.

★

După cum era şi firesc, limba lui Dimitrie Cantemir prezintă multe moldovenisme în fonetică, gramatică şi lexic. Astfel, deoarece graiul moldovenesc încă de pe atunci avea numai *s, z, dz* nemuiaţi, după aceste consoane, dar mai ales după *s*, Dimitrie Cantemir scrie de obicei *ă* şi *a* (nu *e* şi *ea*) aşa cum rosteau toţi moldovenii: *precopsală* (« Ist. ierogl. », p. 46), *văpsală* (« Ist. ierogl. », p. 399), *mersăsă, să* « se » etc. Şi labialele, precum şi *r*, se prezintă în graiul moldovenesc, de altfel şi în alte graiuri, nemuiate, acolo unde în Muntenia ele sînt muiate, adică sînt urmate de *i, e* şi *ea* (în Moldova *î, ă* şi *a*): *tocmală, să isprăvască, să să numască* (« Ist. ierogl. », p. 37), *urmadză* (« Ist. ierogl. », p. 38), *filosofască* (« Ist. ierogl. », p. 45), *au mărs, să margă* (passim), *vacuri* « veacuri », *ră veste* « rea veste » (« Hronic », p. 405), *tătarîi, tătarîlor* (passim) etc.

Dimitrie Cantemir întrebuinţează de obicei formele moldoveneşti în care *v* urmat de *o, u, î* a devenit *h*: *bihol* « bivol » (« Ist. ierogl. », p. 407), *hultur*, foarte rar şi *vultur* (« Divan »), *hîrtop* « vîrtop » (« Divan »), *a să pohîrni* « a se povîrni », « a se prăvăli » (« Hronic », II, p. 263), *hulpe* (passim) etc.

Iată şi alte forme care prezintă un fonetism moldovenesc: *zidiu* (« Hronic », passim), *nicăiuri* (« Hronic », p. 293), *a videa* (passim), *a mulţămi* (« Hronic », p. 433), *a poronci* (passim), *cucoş* (« Ist. ierogl. », p. 44), *ii* « pronumele ei » (passim) etc.

În ce priveşte palatalizarea labialelor, am spus mai înainte că Dimitrie Cantemir o considera ca o rostire a celor inculţi. De aceea a evitat-o. Numai în două cuvinte, *hiriş* (formă derivată de la *hire*, adică *fire*) şi *chiezi (chiezi răi şi-au vrăit)* în loc de *piezi* (pl. de la *piază*), prezintă palatalizarea labialelor. În străduinţa sa de a evita formele cu labialele palatalizate, Cantemir creează forme hipercorecte, aşa numite hiperurbanisme, în care consoana palatală e înlocuită greşit cu o labială. Astfel în loc de *oghial* « plapumă », cuvînt moldovenesc de origine ucraineană (cf. ucr. одіяло), Cantemir scrie consecvent *obial* (« Divan »). De asemenea forma *pilotă* (« Divan »), în loc de *chilotă* « pernă mare umplută cu

BDD-A10204 © 1953 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:46:03 UTC)

puf », pare a fi tot un hiperurbanism, însă, deoarece nu se ştie etimologia acestui cuvînt, s-ar putea ca forma întrebuinţată de Cantemir, adică *pilotă*, să fie cea mai veche.

Şi forme gramaticale mai noi moldoveneşti găsim la Cantemir. În loc de mai-mult-ca-perfectul simplu întîlnim rar şi mai-mult-ca-perfectul compus: *au fost prădat* « prădase » (« Hronic », p. 378); verbul *a oua* e reflexiv la Cantemir, ca în graiul moldovenesc: *să oaă* (« Ist. ierogl. », p. 48), pluralul substantivului *nume* este *numere*.

Lexicul lui Dimitrie Cantemir conţine, după cum e şi firesc, multe elemente populare moldoveneşti: *bortă* « gaură » (« Ist. ierogl. », p. 44), *ciobote* « cizme » (« Hronic », p. 402), *ciolane* « oase » (« Ist. ierogl. », p. 43), *feredeu* « baie », *hălăduieşte* « scapă » (« Divan »), *hultoană* « altoi » (« Ist. ierogl. », p. 405), *lanţuh* « lanţ » (« Divan »), *maştehă*, « mamă vitregă » (« Hronic », p. 480), *mîţă* « pisică » (« Ist. ierogl. », pass.), *puhace* « bufniţă » (« Divan »), *vitioan* [1] « slab » (« Ist. ierogl. », p. 45), *voroavă* « vorbă » (passim) etc.

★

Trecem acum la a doua parte a expunerii noastre, care tratează despre elementul savant în limba lui Dimitrie Cantemir.

Din cele expuse pînă aici reiese că Dimitrie Cantemir cunoştea bine şi iubea limba poporului. Din dragoste pentru această limbă, pentru a o îmbogăţi şi a o face capabilă de a exprima adevărurile ştiinţifice, filozofice, şi-a trasat un adevărat program, pe care l-a expus în cuvîntul către cititor, pus înaintea glosarului cuvintelor străine întrebuinţate în « Istoria ieroglifică ». Din acest cuvînt către cititor se vede că modelul după care limba noastră trebuie să se călăuzească sînt limbile literare europene de atunci. Cantemir aminteşte poloneza, italiana, dar se gîndeşte şi la celelalte limbi europene, căci scrie: « leahul, italul şi alţii ». Toate limbile europene s-au îmbogăţit împrumutînd din greaca veche, ceea ce a dus la constituirea unui fond internaţional de termeni de origine greacă comuni multor limbi.

În « scara tîlcuitoare » a cuvintelor străine de la începutul « Istoriei ieroglifice », dintre cele 277 de cuvinte explicate 217 sînt greceşti.

Iată cîteva din cuvintele explicate, cuvinte care aparţin lexicului internaţional al limbilor europene: *anatomie*, *anonym*, *antidot*, *atheist*, *atomuri*, *boală hronică*, *chentru*, *dialectic*, *dialog*, *dimocratie*, *energhie*, *etimologhie*, *fyzic*, *harmonie*, *idea*, *ironic*, *laringa*, *melanholie* etc. etc.

Dar s-a mărginit oare Dimitrie Cantemir la neologismele de origine greacă? Nu, deoarece în însăşi « scara tîlcuitoare » a « Istoriei ieroglifice » explică şi multe cuvinte latineşti, ca de pildă *activitas*, *argument*, *armistiţie*, *avocat*, *condiţii*,

[1] Al. Rosetti scrie greşit *viţioan* (Observaţii asupra limbii lui Dimitrie Cantemir în « Istoria ieroglifică », « Buletin Ştiinţific », Secţiunea de ştiinţa limbii, literatură şi arte, tom. I, nr. 1-2, 1951, p. 31).

BDD-A10204 © 1953 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:46:03 UTC)

experienție, *gheneralis*, *interiecție*, *materie*, *mediterană*, *modul* etc. etc. Atunci cînd aduce exemplul limbii poloneze sau al celei italiene, care s-au îmbogățit cu termeni filozofici și științifici greceşti, cu siguranță Cantemir și-a dat seama că aceste limbi, ca și celelalte limbi europene, posedă și un mare număr de termeni științifici de origine latină. Lucrul acesta putea să-l constate și în limba rusă și franceză, pe care le cunoștea, pe lîngă italiană. În tot cursul activității sale literare de mai tîrziu, Dimitrie Cantemir, după modelul acestor limbi europene, introduce tot mai mulți termeni de origine latină. De altfel și cultura lui, care la început era în bună parte grecească, mai tîrziu, mai ales după ce s-a stabilit în Rusia, este în primul rînd latinească. Dimitrie Cantemir a fost înainte de toate un autor latin. Latinește și-a scris «Istoria Imperiului Otoman», «Descrierea Moldovei», «Micul tratat de logică generală» și alte opere mai mici. Și «Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor» l-a scris întîi latinește și l-a tradus apoi în limba romînească. «Întîi pre limba latinească izvodit, iară acmu pre limba romînească scos», scrie însuși autorul «Hronicului». În pleiada cărturarilor ruși adepți ai reformelor lui Petru I, mulți erau absolvenți ai Colegiului întemeiat de Petru Movilă la Kiev, unde învățămîntul se făcea în bună parte în latinește. În acest mediu de cultură latină din Rusia, cultura clasică a lui Dimitrie Cantemir devine cu totul latină.

În «Hronicul» său, Cantemir întrebuințează mult mai multe neologisme latinești decît grecești. Iată cîteva din aceste neologisme latinești: *triumf* («Hronic», p. 189), *ocazie* («Hronic», p. 385), *curios* («Hronic», p. 371), *curioz* («Hronic», p. 371), *ţircumstanții*, termen explicat prin *lucruri împregiur stătătoare* («Hronic», p. 396), *prezenție* («Hronic», p. 406), *persoane* («Hronic», p. 397), *a explicui* («Hronic», p. 392), *confuzie* («Hronic», p. 396), *corună* («Hronic», p. 402), *provinție* («Hronic», p. 408), *a recommendălui* («Hronic», p. 420), *familie* («Hronic», p. 408, pass.), *a pretăndălui* «a pretinde» («Hronic», p. 300); *publică* «stat», «republică» (ibid., p. 282), *răspublică* «republică» (ibid, p. 377), *fortună* «noroc» (ibid., p. 8) etc.

Toți acești termeni de origine latină erau obișnuiți în stilul oficial rus al epocii lui Petru I. Și această împrejurare l-a determinat, cred, pe Dimitrie Cantemir să adopte în scrierile sale romînești cît mai multe neologisme latinești. Ele pot fi considerate ca împrumuturi din limba rusă. Și aspectul lor e identic cu neologismele pe care cărturarii noștri le-au luat, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea, din limba rusă. Așa se explică de ce cuvinte de ale lui Cantemir ca *ocazie*, *confuzie* au exact o formă, considerată corectă în limba literară de azi, care evită formele în *-iune* (*ocaziune*, *confuziune*), introduse de latiniști, considerate cu drept cuvînt pedante.

Dar limba lui Dimitrie Cantemir, pe lîngă elementul savant grecesc și latinesc, prezintă și un al treilea element savant, acela de origine slavonă. Pe acesta nu l-a trecut decît în rare cazuri în «scara tîlcuitoare» a cuvintelor, deoarece

BDD-A10204 © 1953 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:46:03 UTC)

termenii slavoni nu aveau nevoie de explicație pentru publicul cititor românesc de atunci. Slavonismele cărturărești făceau parte din limba noastră literară a secolului al XVII-lea. Uneori Cantemir explică termenul nou latinesc cu ajutorul termenului slavon, de exemplu « *substanție, adecă postanovanie* » (« Divan »).

Mulți termeni relativi la carte, la scriere, la educație sînt de origine slavonă și la Cantemir, ca la ceilalți scriitori ai epocii: *conețul cărții întîia* « sfârșitul... » *prociteşte* (după care Cantemir adaugă o formă creată de el cu prefixul savant *re*, formă care e aproape identică cu cea a limbii literare de azi: *răciteşte*) (« Divan ») *poslanie* « scrisoare », *list* « foaie » (« Hronic », p. 369), *i proci* « și celelalte, etc. » (passim), *a năstăvi* « a instrui » (« Ist. ierogl. », p. 34) etc.

Mulți termeni abstracți sînt de asemenea slavoni: *oce(i)anie* « desperare » (« Divan »), cf. rus. отчаяние), *pocaanie* « pocăință » (« Divan »), *nezloslovnic* « nu de altă credință » (« Divan », Glosar), *innoplemennic* » « de alt neam » (« Divan » Glosar), *pozvolenie* « permisie » (« Ist. ierogl. », p. 32), *blagodarenie* « gratitudine », *izgnanie* « izgonire, exil » (« Ist. ierogl. », p. 38), *stepenă* « grad, rang », (passim), *devestevcie* « castitate » (« Divan ») etc.

Iată și alte slavonisme savante: *inorog* « animal fabulos cu un corn în frunte » (passim), *bolovan*, explicat prin *chip de om* (« Divan »), *ciudese* « minuni » (« Divan »), *oblastie* « stăpînire » (« Hronic », II, p. 205), *bodzi* « zei » (« Divan »), *răcodelii* « lucruri de mînă » « Divan », Glosar), *a pomăzui* « a unge (rege) » (« Divan »), *prilisteață* « înșelătoare » (« Divan »), *zglobive (pofte)* « (pofte) răufăcătoare » (« Divan »), *nepristano* « neîncetat » (« Divan »), *prișleț* « venetic » (« Divan ») *plean* « pradă » (« Hronic », p. 369) etc.

Uneori cuvîntul slav e împrumutat direct din rusă, ca de exemplu *polcuri* « cete de ostași, regimente » (« Hronic », p. 400).

Așadar izvoarele termenilor savanți ai lui Dimitrie Cantemir sînt trei: slavona, greaca și latina. Acestea sînt cele trei limbi în care și-a făcut educația, cum se făcea educația superioară de altfel în acea epocă în Europa estică și sud-estică după întemeierea Colegiului Mohilean la Kiev. După modelul acestui Colegiu și cu profesori care și-au făcut studiile acolo au fost deschise școli superioare în care se preda slavonește, grecește și mai ales latinește în alte centre mari de cultură, ca de pildă Academia slavono-greco-latină de la Moscova [1]. Și Academia întemeiată de Vasile Lupu la Iași a fost o astfel de școală slavono-greco-latină. De pe vremea lui Vasile Lupu și Matei Basarab, în Moldova și Muntenia o seamă de tineri primesc o educație asemănătoare, ca de pildă, în Muntenia, învățatul cărturar de limbă slavonă, latină și română, Udriște Năsturel, cumnatul lui Matei Basarab, traducător din latină în slavona rusă.

Tuturor elevilor școlilor slavono-greco-latine le este comun obiceiul ca, atunci cînd scriu în limba lor maternă, să imite construcția frazelor și topica slavonă,

[1] Славяно-греко-латинская академия, care a luat ființă în 1682.

BDD-A10204 © 1953 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:46:03 UTC)

greacă şi latină. (Slavona s-a modelat după greacă de la început, din secolul al IX-lea, cînd s-a constituit ca limbă bisericească şi literară). În admiraţia lor pentru cultura clasică, ei credeau că, imitînd modelul slavono-greco-latin, ei conferă limbii lor materne, pe care o iubeau sincer, o distincţie, un prestigiu deosebit, potrivit cu rolul de limbă literară, ştiinţifică pe care trebuie să-l îndeplinească. Se ştie că marele învăţat rus Lomonosov, el însuşi elev al Academiei slavono-greco-latine din Moscova, în limba rusă pe care a scris-o imita construcţia frazei şi topica latinei. Despre Lomonosov nu se poate susţine că nu-şi iubea limba maternă. E cunoscut pasajul din prefaţa la « Gramatica rusă » 1755 în care marele patriot preamăreşte limba rusă.

Noi ştim astăzi că această atitudine a cărturarilor — de altfel progresişti — din secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea faţă de limba lor maternă era greşită, ceea ce a dovedit şi evoluţia ulterioară a acestor limbi, care s-au îndepărtat de modelul slavono-greco-latin şi s-au apropiat tot mai mult de limba poporului.

Aci trebuie remarcat că modelul greco-latin urmat de aceşti cărturari nu era totdeauna cel al antichităţii greco-romane, ci acela al limbii greceşti bizantine şi al latinei medievale. Îndeosebi literatura bizantină se caracterizează printr-un stil retoric nenatural, bombastic, înzorzonat, prin perioade lungi, întortochiate[1] Acest stil a fost imitat şi la noi, şi de Dimitrie Cantemir mai ales în tinereţe.

Explicaţia stilului nefiresc, a construcţiei neromîneşti, întortochiate a frazei a topicei străine din operele, mai ales de tinereţe, ale lui Dimitrie Cantemir este educaţia lui slavono-greco-latină, în care a jucat un rol important profesorul său de greacă, latină şi filozofie, cretanul Ieremia Cacavela, care şi-a făcut studiile la Lipsca şi la Viena.

Nu poate fi admisă, prin urmare, explicarea stilului retoric, a perioadelor lungi şi a ordinei nefireşti a cuvintelor la Cantemir printr-o influenţă a limbii turceşti, explicaţie dată de Lazăr Şăineanu [2] şi reluată de acad. Al. Rosetti. După Acad. Al. Rosetti şi neologismele greceşti, latineşti şi slavoneşti din limba lui Cantemir s-ar datori unei imitaţii de către Cantemir a limbii literare turceşti, care era plină de elemente arabe şi persane. Ne întrebăm însă cum se face că, fiind aşa de puternic influenţat de limba turcă, Dimitrie Cantemir totuşi nu introduce neologisme de origine turcă, arabă sau persană în scrierile sale. În « scara tîlcuitoare » a cuvintelor de la începutul « Istoriei ieroglifice », dintre cele 277 de cuvinte explicate, numai 6 sînt turceşti, 6 arabe şi 2 persane. Am văzut că în cuvîntul către cititori prin care introduce « scara tîlcuitoare » de la începutul « Istoriei ieroglifice », Cantemir propune limbile europene ca exemplu de felul cum trebuie să se îmbogăţească limba romînă. Nici construcţia frazei

---

[1] Felul acesta de a scrie, foarte apreciat de cei care şi-au făcut educaţia cu ajutorul textelor slavone greceşti, bizantine şi latine medievale se numea în Rusia acelor epoci витие словес, adică « împletire (întortochere) de cuvinte ».

[2] Lazăr Şăineanu, « Influenţa orientală asupra limbii romîne », Bucureşti, 1900, I p. LXXXVI şi ur. 1

BDD-A10204 © 1953 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:46:03 UTC)

şi topica — cu verbul la sfîrşit — nu se datoreşte influenţei turceşti, ci în primul rînd influenţei limbii comune a învăţaţilor şi cărturarilor din evul mediu şi din epoca în care a trăit Dimitrie Cantemir, a limbii latine care după întemeierea Academiei lui Petru Movilă la Kiev, devine limba cărturarilor şi în estul Europei, în Rusia, şi în parte în Moldova şi Ţara Romînească. În general, în toată opera lui Cantemir influenţa turcă e minimă. Însăşi « Istoria ieroglifică » e imitată, precum recunoaşte însuşi Cantemir, după o operă grecească, « Istoria etiopică » a lui Heliodor.

În general se poate spune că Dimitrie Cantemir n-a manifestat nicăieri o admiraţie deosebită pentru limba şi cultura turcească. Dimpotrivă, în « Hronic » adeseori îşi dă frîu liber mîniei sale patriotice împotriva « tiraniii turceşti », cum o numeşte Cantemir însuşi, împotriva imperiului cotropitor turcesc, « zmăul cu şeapte capete » care ţări mai de mult înfloritoare « mai la cea de pe urmă mişelie [mizerie] le-au adus » (« Hronic », p. 19).

Nu limba turcească — al cărei lexic e compus din elemente populare turceşti şi elemente savante arabe şi persane — i-a servit de model lui Cantemir în străduinţele lui de a crea o limbă literară, ştiinţifică romînească, ci limbile europene, ai căror termeni savanţi internaţionali sînt de origine greacă şi latină, iar în estul şi sud-estul Europei şi de origine slavonă.

★

De altfel neologismele slavone, greceşti sau latineşti nu sînt prea numeroase la Cantemir, mai ales în « Hronic », în care a căutat să scrie o limbă pe înţelesul tuturora şi în care se găsesc pagini întregi fără nici un neologism. În străduinţa sa de a fi cît mai uşor înţeles, Cantemir încearcă adeseori să traducă termenii savanţi. Astfel *cazul* în gramatică îl traduce prin *cădere la gramatică*, făcînd observaţia că aceasta se zice *sloveneşte padej*, *latineşte casus* (« Ist. ierogl. », p. 392). Cele două părţi ale unei definiţii, genul şi diferenţa (latineşte *genus* şi *differentia*), le numeşte *neam* şi *deosebire*. Alcoolul, latineşte *spiritus vini*, adică spirtul, devine la Cantemir *duhul vinului*. Împrejurările (greceşte περιστάσεις) sînt *împregiur-stări*, iar dezordinele, excesele (greceşte ἀταξίαι) *fără-isprăvnicii* (« Divan »). Cantemir recurge adeseori la derivaţia cu sufixe pentru a traduce termenii slavoni, greceşti sau latineşti. Un oraş populat este *norodos* (« Divan ») (cf. lat. *populosus*), adjectivul *spiritualis* îl traduce prin *duhnicesc* (« Ist. ierogl. », p. 30), iar *cantitatea* o redă prin *cîtinţă* (« Divan »). Nordul îl numeşte Cantemir consecvent *crivăţ*, din care a format adjectivul *crivăţan*, adică nordic (*parte crivăţană* « regiune nordică », « Hronic », p. 406).

Iată alte cîteva creaţii de ale lui Cantemir din elemente mai vechi romîneşti: *lucrăreţ* « harnic, activ » (« Divan »), *nelucrăreţ* « leneş, inactiv » (« Divan ») *vase priimitoare* « intestine » (« Ist. ierogl. », p. 32), *năpadă*, pl. *năpăzi* « năvălire » (cf. rus нападение) (« Hronic », p. 463), *greuime* « greutate, grosul armatei » (« Ist. ierogl. », p. 35; « Hronic », p. 404), *îmbunătăţimat* « stimat (« Divan »), *strungile*

BDD-A10204 © 1953 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:46:03 UTC)

munților « strîmtorile, defileurile munților » (« Hronic », p. 407), *omor de ciumă* « epidemie de ciumă » (« Hronic », p. 384) (cf. rus мор « molimă ») etc. etc.

★

Știm că toate străduințele lui Dimitrie Cantemir pentru crearea unei limbi științifice, filozofice românești au rămas zadarnice. Lupta de eliberare a poporului românesc, a moldovenilor și a muntenilor, de sub jugul turcesc, cu tot ajutorul primit de la poporul rusesc, care după reformele lui Petru I devine un factor tot mai important în Europa, nu au dat rezultatele așteptate. La Stănilești, unde rușii și moldovenii au luptat umăr la umăr împotriva cotropitorului turc, cauza eliberării popoarelor de sub jugul turcesc n-a ieșit deocamdată învingătoare. Robia turcească și jefuirea sistematică de către statul feudal turc a Moldovei și Munteniei — ceea ce a pricinuit înapoierea țărilor românești din punct de vedere economic, social și cultural — avea să continue încă peste un secol. Dimitrie Cantemir a trebuit să plece din țară. Lucrările lui scrise românește au rămas în manuscris pînă în secolul al XIX-lea, fără a putea influența pe cărturarii români din secolul al XVIII-lea. (Cu « Divanul înțeleptului cu lumea » tipărit la Iași în 1698, n-a avut un mare răsunet printre cărturarii moldoveni și munteni. Influențată de ascetismul călugăresc al dascălului lui Dimitrie Cantemir, această scriere ciudată n-a putut exercita nici o influență asupra vieții culturale a țărilor românești, care a început de mai demult să se laicizeze.) Opera de ridicare a limbii românești la rangul de limbă științifică și filozofică, începută de Dimitrie Cantemir, a fost amînată din pricina vitregiei vremurilor cu cel puțin încă un secol. Abia în secolul al XIX-lea, cărturarii români au putut crea terminologia științifică, filozofică românească, mergînd în bună parte pe drumul pe care l-a urmat Cantemir, dar independent de acest mare precursor.

BDD-A10204 © 1953 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:46:03 UTC)